

Kvarteret Loet – sicken cirkus! Av Gunnar Lindgren

Luleå finns på den litterära kartan i flera sammanhang. Mer eller mindre lätt igenkännliga miljöer passerar revy i romaner eller lyriska berättelser. Ibland blir en gata eller ett kvarter ett väsentligt avstamp för den fortsatta berättelsen. Så är det med Kerstin Bergströms självbiografiska debutroman ”Parkeringsplatsen”, där parkeringsplatsen är ett kvarter vid namn Loet, nere vid järnvägen, som hon upplevde det under sina ungdomsår i 40-talets Luleå.

”Jag steg av bussen vid Loet. Det var busstation nu. Asfalt och refuger, bussar, folk. En evigt provisorisk träbarack med kiosk, väntsal, godsexpedition. De obligatoriska ölgubbarna på bänkar utanför kiosken. Allting verkade mindre än förr. Förr var Loet gränslöst, oändligt. Stora, gröna, vildvuxna sjok av gräs och ett stort X av grusgångar i mitten. Springplats, cykelbana, brännbollsparadis, cirkusplats, Svenska Flaggans Dag, Första Maj. I ett hörn en skridskobana, som inte inkräktade stort på oändligheten”

Så inleds romanens första kapitel och i dessa rader inryms nästan allt av kvarterets historia. Ett kvarter, som omvärvts av storvulna visioner som aldrig blev verklighet, innan det till slut fick den praktiska, prosaiska uppgift, som ödet bestämt.

När järnvägen från Malmberget byggdes på 1880-talet avskiljdes staden Luleå från Skurholmsfjärden. Den gamla utfartsleden mot norrbyarna och skärgården bröts, den som sommartid sköttes med båtar genom de smala sunden mot infjärdarna och vintertid gick med slädföror över isarna, även mot skärgården. Och bönderna och skärgårdsfolket skar tänder över den nya järnbanan som fördärvade den urgamla leden in mot torget och affärerna i staden. De gamla betesmarkerna – Hästhägnaden – som genomskars av den del av Storgatans förlängning, som kallades Nygatan, gick också förlorade. De kom att bli en allmänning, präglad av decennier av kommunal beslutsvanda. Engelsmännen som byggde järnvägen med Svartön (i Nederluleå) som ändpunkt insåg snabbt att man också måste bygga ett stationshus i Luleå stad. De började ganska naturligt att lägga grunden för det mitt för Storgatan – det skulle bli början till en esplanad ända bort till residenset i stadens andra ända. Det här var i september 1887.

Men det innebar att inbromsningen för tågen i den svaga lutningen ner mot stationshuset blev problematiskt kort, och redan efter en månad flyttades grundläggningen nedanför backen till östra änden av dåvarande Södra Kyrkogatan, nuvarande Stationsgatan. Den ursprungliga placeringen indikerade att de tomma ytorna framför den tänkta järnvägsstationen skulle kunna bli en torgplats – så planerades det i många städer när järnvägsnätet växte till.

På tidiga stadskartor ser man beteckningen Järnvägstorget över de båda kvarteren Fisken (numer är beteckningen Floras kulle mer använd) och Loet, till exempel Victor Åbergs karta över Luleå från 1896. Järnvägstorget var också ett vanligare begrepp än Loet ett par decennier framåt. Det var emellertid mark i privat ägo. Under den stora boomen på 1890-talet köpte några av den tidens storhandlare i fastigheter – C G Norberg och L A Wallmark – upp tomtmarken, men det kom aldrig till någon exploatering. Det här var mark som egentligen låg utanför stadens hank och stör – bebyggelsen hade stannat till vid Kungsgatan och eller växte i andra riktningar – mot Svartholmen och Båthusbacken. Så Loet fick vara i fred.

Kvarteret intill – Fisken alltså – med sitt skogsparti som av lätt förståeliga orsaker kallades Rallarskogen, användes till att börja med mer som nöjesfält i den flackare del som vetter mot

Prästgatan. De kringresande tivolisällskapen, till exempel Clarys och Thompsons, Cirkus Orlando, Brazil Jack och Cirkus Franconi höll till på den förhållandevis lilla ytan. På Clarys tivoli uppenbarade sig storätaren Fahle Holmgren och gjorde sådant intryck att han erbjöds följa med på turnén genom Sverige. Men för hans del blev slutet nesligt, då polismästaren i Göteborg inte hade någon större förståelse för Fahles excesser på korv, ägg, pannkaka och svagdricka och stoppade förevisningen.

Det blodigaste cirkusdramat i kvarteret Fiskens historia inträffade i augusti 1914 under Cirkus Möllers besök. Så här beskrevs det i Kuriren:

Blodigt drama i Luleå.

I går fm. blef den lilla värld, som inrymtes i direktör Josef Möllers cirkustält vid Järnvägstorget i Luleå uppskakad af en hemsk tilldragelse, hvars motstycke aldrig tillförene blifvit sport i vårt fredliga samhälle. Henriksens bekanta nio tigrar ha tilldragit sig stor uppmärksamhet. Efter sista föreställningen på lördagen blefvo två af bestarna sammanförda i samma bur, ehuru de hade en omisskänlig aversion mot hvarandra. På söndagens morgon störtade en af de två tigrarna plötsligt öfver den andra, slog sina fruktansvärda käftar om hans strupe och lade honom med ett kraftigt dödande bett liflös för sina tassar. Hela uppträdet varade endast några få sekunder. Den dödade tigern var en praktfull hane, sju år gammal och representerade ett värde af 5.000 tyska mark. - I afton fortsättes föreställningen af de kvarvarande åtta vilddjuren.

I början på 30-talet visade ett cirkussällskap med större anspråk på utrymme upp sig, Mijares-Schreibers Jättecirkus och då kom kvarteret Loet i blickpunkten som cirkusplats under ett par decennier. Baptista Schreiber, hennes man Chuy Mijares och dennes bror, den fenomenale linsdansaren Manuel Mijares, tillhörde gamla cirkusfamiljer och representerade den begynnande storhetstiden för cirkusnöjet med allt vad som krävdes: clowner, dödsföraktande akrobatik under tältduken, hästdressyr och vilda djur, av vilka rytande rovdjur som pantrar, lejon och tigrar naturligtvis drog största uppmärksamheten till sig.

Under krigsåren på 40-talet samsades och faktiskt slogs cirkusföretagen om Loet. 1939 dök en ny cirkus upp – Cirkus Scott, familjen Bronetts företag med fru Käthe Bronett som energisk och ibland stridslysten företrädare. Kommunen beslöt att cirkusarna måste flytta på sig och hänvisade till gamla folkparksområdet i Lulsundet. Vid ett tillfälle stormade det ordentligt. Vid midsommartid 1953 hade Cirkus Scott slagit upp sina bopålar på kvarteret Loet, som ju inte fick användas som cirkusplats. För att få tillfällig ro gav kommunen, som hänvisade till Lulsundet till sist med sig men funderade på åtal. Fru Käthe Bronett sade efter detta att cirkusen förmodligen aldrig mer skulle komma tillbaka till Luleå. Det sade hon i stridens hetta – hon och cirkusen kom tillbaka på den plats som anvisades.

Epoken Loet som cirkusplats var till ända. Under decenniernas gång hade andra planer för kvarteret diskuterats. Den 22 juli 1950 kunde man i Kuriren läsa en elegant och humoristisk sammanfattning om Loet i form av ett kåseri av den högst tillfällige sommarkåsören ”Hig”, bakom vilken dolde sig dåvarande redaktionssekreteraren Arvid Moberg, se bilaga. I den sammanfattningen fattades emellertid – han var inte så värst intresserad av idrott – de aktiviteter som 1913 drevs av Idrottsföreningen Kamraterna i Luleå för att få till stånd en idrottsplats i Luleå. Någon sådan fanns inte om man undantar de fria ytor, som skolgårdarna erbjöd, och grusplanen på Oscarsvarv framför den s k Bodellska kyrkan. En kommitté hade i många år arbetat för en idrottsplats i staden och majoriteten hade förordat att en idrottsplan förlades till

Gültzauudden, medan minoriteten stannat för det så kallade Järnvägstorget. Gültzauudden skulle bli dyrare att iordningställa ansågs det.

På våren 1913 hade I.F.K.-avdelningen lämnat in en skrivelse till stadsfullmäktige med anhållan att "såsom bidrag till iordningställande af en idrottsplan af statsanslaget å 100.000 kr. för ändamålet erhålla 1.500 kr." Inför fullmäktiges sammanträde i september ingick I.F.K. med en framställning om markupplåtelse och begärde att kvarteret Loet skulle upplåtas. I skrivelsen tillfogades att "anläggning av banor för hopp och löpningar, fotbollplan med gräsmatta, avklädningsrum för idrottsmännen kombinerat med åskådarläktare, matjord, slagg och kolstybb m.m. samt arbetskostnader" skulle tillkomma. Allt detta skulle innebära en kostnad, som av den bekante experten A.W. Kriegsman beräknats till 5- å 6.000 kr. Denna summa förband sig I.F.K. att anskaffa under förutsättning att klubben fick disponera idrottsplanen och förvalta denna i ekonomiskt afseende. Upplåtelsen begärdes för alltid eller på viss tid, dock minst tjugo år. Skyndsamt behandling av ärendet önskades, "på det att ansökan om statsbidrag må kunna inges i god tid före den 1 december". I november beslöt stadsfullmäktige att upplåta kvarteret till IFK Luleå och i beslutet inkluderades också den angränsande delen av Prästgatan och allt tycktes bäddat för en idrottsplats på Loet. Men förste lantmätaren Hugo Brännström satte krokben för projektet. Han anförde besvär över stadsfullmäktiges beslut till Konungens Befallningshavande, det vill säga länsstyrelsen med landshövdingen som företrädare. I juli 1914 när krigsmolnen skockades över Europa, kom landshövdingeämbetets utslag som löd så här:

"Enär, äfven om beslutet att upplåta kv. Loet icke får anses strida mot för staden gällande stadsplan, stadsfullmäktiges beslut i hvad det afser att såsom idrottsplan upplåta en del af angränsande gata måste anses icke förenligt med gällande föreskrifter, pröfvar landshövdingeämbetet skäligt ompröfva stadsfullmäktiges öfverklagade beslut."

Någon idrottsplats blev det inte på Loet. Men det blev ändå en idrottsarena där, fast långt senare då krigets stormar ven över Europa igen. Den unga ishockeysporten, som under 30-talet kämpat på hamnens is nedanför Kolbolaget ville ha en bana på land och i början av 40-talet blev det en isbana på den del av Loet som vetter mot Prästgatan. Det var ingen arena liknande dagens rinkar, det visade sig att man inte tillräckligt beaktat marklutningen, vilket innebar besvär med svallis. Den dåtida låga sargen var inte reglementsenlig i hörnorna, och det var ständiga problem med att hålla banan fri från snö. Ibland försenades säsongstarten på grund av den oberäknliga höstväderleken.

Ett och annat av de framstående huvudstadslagen kom på besök – i Hammarby som var den tidens främsta svenska ishockeylag spelade den legendariske "Svenne Berka", Sven Bergqvist, ännu mer känd som målvakt i fotbollslandslaget. En och annan konståkningsflicka gjorde också sina piruetter där och de närliggande kvarterens ungdomar hittade också dit, Kerstin Bergström till exempel. I hennes roman hittar man många fina bilder från 40-talets Luleå, bland annat hennes barndoms lekplatser i kvarteret Lejonet på andra sidan Skeppsbrogatan. "Kommunalbygget", Luleås första kommunala bostadshus, byggdes i slutet av första världskriget, då de rådde en skriande brist på lagom stora lägenheter, till rimliga hyreskostnader. Det inrymde 20 lägenheter, 10 med ett rum och kök och 10 med två rum och kök och uppvärmdes enligt geysirprincipen. 1942 drabbades det av en våldsam vindsbrand, som innebar att de 20 familjerna på grund av vattenskadorna bereddes tillfälliga bostäder på olika sätt. Det

revs först vid årsskiftet 1973-74. I kvarteret fanns i hörnet av Skeppsbrogatan och Prästgatan också Höglunds Metallaffär, ”Skrot-Höglunds” som det allmänt kallades.

Genom åren smiddes planer för Loet. På 30-talet var det aktuellt med att bygga ett nytt inomhusbad med simhall i Luleå och stadsfullmäktige beslöt att det skulle förläggas till Loet och att resten av kvarteret skulle utläggas till park. Kriget kom emellan och det blev inget av det projektet. 1943 yrkade magistraten i samband med planerna på ett nytt polishus att ett rådhus skulle byggas på Loet – lokalerna i stadshuset, d.v.s. i stadshotellet, var alldeles otillräckliga. Drätselkammaren fick hand om frågan, polishus byggdes i Rådstugatans backe mot Norra hamnen, men i stället för rådhus började i stället ett nytt tidsenligt förvaltningshus att diskuteras.

År 1948 beslöt stadens fäder att snygga till Loet. Stadsträdgårdsmästaren P O Blomqvist satte i gång ett planteringsarbete längs Storgatan. Den vildvuxne tillfällighetsdiktaren, nödrimmens mästare, Snarf Nide (Frans Edin) hyllade initiativet på sitt speciella sätt:

Sång till kvarteret Loet.

Mel. Amanda satt med krans i håren...

*Luletös satt med krans i håren
som ängel mild och som ros om våren
i Loets ljuvliga rönnberså
där Herman henne bjöd begarå.*

*Amanda gångar till Konsumbaren.
Där fick hon se vad hon inte trodde.
Där fick hon först sina ögon opp
hur kul har var under årens lopp.*

*Amanda drömmer hur denna parken,
där sköna blommor nu pryda marken
sig tedde innan den dan upprann
när Caterpillarn där böka fram.*

*O, Stadens Fäder! Vänd om tillbaka,
fyll fåran åter, vi kan försaka.
Baptistas pållar kom om igen,
ja, fader Wigforss, vår gamle vän!*

*Amanda fågelsång, blommor älskar
och vattenplask hennes hjärta fånglar.
Simbassäng! Vilket ljuvligt bud,
för Hermans blivande, väna brud.*

*Amanda ser på den goda jorden:
O, himlar är Öknen äntligen vorden
en park med svandamm och en gondol,
där livet njutes i moln och sol.*

*O, Herman, väl minns jag fordomdagen
när korna beta i denna hagen
- jag minns ett rådhus som Ekholm tog
och ställde där med ett ur som slog.*

*Amanda gångar med vän i handen
bland sköna blomster i forna sanden,
bland höga träd med sin skugga sval,
ack, huru ljuvligt med gång så smal.*

*O, Herman, Herman, nu bo vi reder,
nu ha vi härstäds en plats vi äger.
När Lillan kommer vi ta 'na ut
och gångar me 'na hit som förut.*

*Ja, du Amanda, jag tror vi icke
ska önska Loet som nyss vi tyckte.
Vi trycka Lindvall intill vårt bröst,
vi honom väljer, vi ge 'n vår röst.*

*Tänk när som rimfrosten träden pryder,
domherrar röda - talgoxar - sprider
i Loets härliga örtagård
trolsk stämning där förr var vind så hård.*

*Amanda seglar om sommarn sköna
runt sta 'n där parkerna lysa gröna.
Ack, Lule! vi våra rosor strö
för dig, här vilja vi leva - dö!*

Snarf Nide.

Den Lindvall som nämns är dåvarande stadsdirektören Gunnar Lindvall.

Medan politikerna manglade frågan om nytt förvaltningshus och ett nytt badhus, hamnade en nygammal fråga på fullmäktiges bord, nämligen ett Folkets husbygge på Loet, ett medborgarhus. Det sopades försiktigt under mattan, staden hade nog med åtaganden och fackföreningsrörelsen kunde inte samla ihop tillräckligt med pengar. Andra projekt vädrades. För det blivande tekniska gymnasiet, som man behövde mark för, var även Loet tänkbart. Det blev Midskogen i Bergviken i stället på mark som var betydligt lämpligare för en framtida expansion.

Och så, så dök frågan om badhus på Loet igen. Men då slog stadsarkitekten John Berglund näven i bordet och förklarade att det var alldeles för trångt på Loet och pläderade för kvarteret Sorken vid Pontuskajen i stället. Så blev det. På köpet fick Luleå en helt ny infart från norr i samband med de trafiklösningar som krävdes.

Men det stora problemet med vad man skulle göra med den ökande buss-och godstrafiken kringgick man länge. Förhållandena vid gamla rådhuset/biblioteket var olidliga. Till sist tog man till en halvmesyr – busstationen flyttades till den öppna planen nedanför Skomakargatan, där nu Räddningsverket (brandstationen) återfinns. Det var en kortsiktig lösning. Det var bara en tidsfråga, innan brandkårens krav på bättre och tidsenligare utrymmen måste tillgodoses. I samband med bygget av den nya brandstationen åren 1963-65 kom äntligen busstationen med godsmagasin på den plats som verkade förutbestämd. Terminal är det ödesmättade uttrycket för något slutgiltigt.

Men det gjordes inga ansatser för att förbättra arbetsmiljön inom den nya stationen. Den hade karaktär av provisorium – samma gamla miljö som när man satt i knä på varandra nere vid norra hamnen. Det verkade som om man inte riktigt trodde på en fortvarig lösning.

Medan man tänkte och tänkte var Loet tillgängligt som mötesplats och utgångspunkt för alla upptänkliga arrangemang. Här hölls politiska möten, härifrån utgick 1 maj-tåg, Barnens Dagskorter, medborgartåg på Svenska flaggans dag.

År 1960 stod kvarteret till förfogande för den stora jubileumsutställningen ”Norrbotten kommer” med permanentade gångstråk, längs vilka mängder av tält var uppslagna. Där redovisades Norrbottens naturresurser och industriella kraft – de kända begreppen malmen, skogen, vattenkraften och jorden lyftes fram plus alla andra fördelar. Utställningen invigdes inte med att det blågula bandet klipptes av med sax, nej den uppgiften ombesörjde landshövdingens bil med dåvarande inrikesministern Rune Johansson som hedersgäst – det var ju något av en drive-in utställning!

Det stackars kvarteret Loet fick utstå ytterligare några års ovisshet om sitt framtida öde. Åhrlénkoncernen närde vilda planer på att som slutpunkt på Storgatan uppföra ett stort varuhus men fick inte alls Luleå kommun med sig. Inte förrän 1979 bestämde man sig för den slutgiltiga lösningen – att bygga buss- och godsterminal av modernt snitt.

Torghandeln, som tynade bort och försvann från det gamla salutorget, när saluhallen revs i samband med att Bergnäbron togs i bruk på 50-talet, fick en liten renässans på Loet några år från mitten av 60-talet. I ytterligare ett försök att återskapa gamla tiders torgliv byggdes en saluhall upp och togs i bruk hösten 1994. Men det var en fåfäng förhoppning – traditionen var bruten för länge sedan och hela satsningen blev en flopp. Dagens konsumenter söker sig till andra marknader.

Så nu är Loet ett busstorg rätt och slätt – fast man kan ju aldrig veta...

Och skulle rätteligen heta Lon – det vilda djur som fått ge namn åt kvarteret är ju en lo, eller hur? Men det var inga zoologer som på 1880-talet brydde sig och ”spraket@sr.se” kunde ingen vid den tiden göra sig ens en föreställning om.

Bilaga

Loet.

Det var engelsmännen som började invid Loet. Pinn & Millett byggde för pengar som i stort sett tillhörde förmögna herrar i Amsterdam, en järnväg från Svartön förbi Gammelstad och Holmfors upp mot något som kunde bli Gällivare. Naturligtvis borde man ha en station i Luleå, och stationshuset började man uppföra där man tyckte det kunde passa bäst, i Storgatans östra förlängning, som det heter på vårdat stadsfullmäktigespråk. Det vill säga uppförandet kom inte längre än till grundgjutningen - för första gången i Luleå användes cement till en husgrund.

Men Borgmästaren ingrep. Det var 1887, och ruinerna efter stadsbranden den 11 juni rök ännu. Borgmästaren gick till Pinn & Millett och undanbad sig dylikt byggande av järnvägsstation.

- Varför, frågade P & M.

- Därför att vi måste kunna komma fram till Skurholmsfjärden med brandsprutorna, svarade B.

Cementen fick brytas upp, och järnvägsstationens hus förvisades till svackan nedanför prästgårdans backe. Södra Kyrkogatan förlängdes dit ner och gavs snart namnet Stationsgatan.

Kanske kunde Storgatan i dag ha hetat Stationsgatan om inte vattnet i Skurholmsfjärden varit så ohälsosamt för eldsvådor. Och Loet hade så när fått sin slutliga utformning som bantorg långt innan 1900-talet uppfanns.

Nästa gång kvarteret på allvar blev aktuellt var 1925. Då skulle det stadsplaneras i den högre stilen. Arkitekten ville ha bebyggelse på Loet och därifrån ut över Storgatan.

- Varför, frågade de obildade stadsborna, liksom Pinn & Millett.

- Därför att då ser man inte tågen, sade Arkitekten.

Loet fick vara som det var: ett öppet kvarter med ett mystiskt namn. Och Storgatan fick fortfara att trafikeras, och långt uppifrån staden kunde skarpögda lotslärlingar och lantbor på hemväg alltjämt se växelloken på hr Granholms stålskenor skynda fram och åter, oskymda av Arkitektens drömlus.

Plötsligt sa någon: Platsen ser tom ut. Låt oss bygga ett badhus på Loet. Lärda simkonstnärer räknade ut internationella mått för vattenbassängers innerkanter, man tänkte ut lämplig takhöjd, solterrasser, åskådarläktare och mycket annat. Det skulle bli både varmt och kallt badhus. Kanske skulle man också ha bibliotek där, om tiden blev för lång. Men så kom folk längre norrifrån, från Östermalm och Bergviken, sade: Badhuset skall ligga i Boulogneskogen (inte Bourgogneskogen, som apatitsmörjaren Tequist säger). Också ett annat bud hördes: Badhuset skall ligga i drätselkammarens bordslåda. Och där förlade man det.

Staden behöver ett medborgarhus, där biblioteket kan inrymmas, förkunnade röster i stadshuset. Medborgarhuset skall förläggas på Loet.

Ett rådhus behöver byggas, tyckte andra. Det räcker inte med det som skaffades till jubileumsutställningen 1921 och som förnöjer bara festarrangörerna på Udden. Rådhuset förlägges lämpligen till Loet.

Läroverket måste utvidgas, profeterades för ett decennium sen. Ingen plats vore bättre än Loet. Länge leve Loet! Tekniskt gymnasium kom till Luleå, och utan ens en kraftansträngning lyckades man undgå att det förlades till Loet. Där fanns nämligen redan tidigare så mycket.

För närvarande pågår förberedande tänkande för att stadens nya Folkets hus skall förläggas till Loet. Byggnaden torde kunna tas i bruk ungefär samtidigt med att Svartövägens permanentbeläggning inviges. Allt av betydelse som sker i Luleå hör på något sätt ihop med det illustra kvarteret. Man skulle nästan kunna tro att stadens rätta namn vore Loet. Har för övrigt någon någonsin hört någon tala om e t t lo. Fint bildade och sanningskära skatabor säger aldrig "jag har sett ett lo" utan i stället "jag har inte sett en l o."

Men kärt barn har många namn. Det har antagits att Luleå skulle komma av Lula eller något liknande, som skulle betyda "vattnet som rinner åt öster" (kan man tänka sig, öster!). Det höres lika troligt att Luleå kommer av Loet, som redan av de gamla romarna på 1700-talet benämndes Lynx lynx. Därav med ortens tunga Luhnx-luhnx, så Luh-Luh = omsider Luhle.

Hig.

Källa: Norrbottens-Kuriren den 22 juli 1950.